

Структурно-семантичний аналіз музичної термінології виконавського мистецтва

У статті досліджено процес формування і розвитку музичної термінології виконавського мистецтва, схарактеризовано специфіку музичної терміносистеми, висвітлено нові поняття музичного мистецтва ХХ–ХХІ ст. (нові виконавські терміни). Проведено аналіз тематичної класифікації, окреслено мови-джерела поповнення музичної терміносистеми, названі етапи формування і шляхи адаптації цих термінів в українській мові, виділено моделі вітчизняної музичної термінології, розглянуто системні відношення цих термінів на рівні полісемії та синонімії, визначено структуру і частини мовний статус, випадки його зміни в окремих термінах – міжмовних корелятах, названі основні завдання щодо упорядкування й уніфікації музичної терміносистеми виконавського мистецтва на сучасному етапі.

Ключові слова: термін, терміносистема, словесні музичні терміни (темпові, динамічні, артикуляційні, експресивні), графічні музичні терміни.

Постановка наукової проблеми та її значення. Динамічні зміни в системі суспільних відносин, перехід від індустріального до інформаційного суспільства, у якому інтелектуальний діалог і спілкування посідає все більш значне місце, вимагає нових концепцій розвитку науки про терміни. Загальна теорія термінів окреслена в працях мовознавців О. Реформатського, Г. Винокура, К. Авербуха, Б. Головіна, Т. Кияка, Л. Симоненко, Т. Панько, І. Кочан та ін.

Терміни і термінологія як сукупність окремих спеціальних слів (і знаків), що використовуються в будь-якій професійній галузі для вираження спеціальних понять, отримали в сучасній науці широке висвітлення. Досить активно досліджують учені нові терміни, термінологічні поля і термінологічні системи.

Музична термінологія – це особливий, цікавий за складом, значний за обсягом шар термінологічної лексики мов європейського ареалу, який є важливим об'єктом для дослідництва спеціалістів у галузі лінгвістики.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Тільки останнім часом збільшено інтерес учених-лінгвістів і мистецтвознавців до проблем окремих предметних галузей музичної термінології, зокрема до термінології церковних співів. Щодо музичної термінології виконавського мистецтва, то важливим є аналіз процесів її формування, перетворення і специфіки функціонування в знаковій системі мови. Часткові проблеми музичної лексики окреслені в роботах С. Булик-Верхоли, І. Воробйової, М. Ляховецької, Ж. Назарової, Ш. Самуши, В. Філіппова, Г. Домбовського тощо, а також у наукових розвідках учених-музикознавців, які присвячені термінології музичного мистецтва (А. Бандура, Дж. Михайлов, М. Корихалова, М. Кирдіна, Є. Тремповельський та ін.).

Музична термінологія становить складну гетерогенну систему, яка містить декілька підсистем (мікросистем) [2, с. 24]. Її відкритість і неоднорідність визначило **актуальність** нашої статті.

Європейська музика кінця ХХ – початку ХХІ ст. перебувала і перебуває під знаком значних перемін у теорії композиції. Виникають нові форми виконавської практики, трансформована система музичних жанрів тощо. Музичне виконавське мистецтво має свою спеціальну мову – музичну термінологію, яка є однією з найважливіших складових частин музичної культури. З одного боку, музична термінологія – невід'ємна частина діяльності людей, що пов'язані з музикою. З іншого боку – це самостійний сегмент національної мови, який становить певний інтерес не тільки для музикантів, а й для дослідників-лінгвістів. Інтегрованість цього наукового напрямку в галузі термінології оснований на синтезі спеціальних знань і лінгвістики, і музикознавства.

Мета статті – проаналізувати музичну термінологію виконавського мистецтва зі структурно-семантичного погляду, що реалізовано в **завданнях:** 1) виявити склад сучасних музичних термінів виконавського мистецтва; 2) установити мови-джерела формування музичної термінології; 3) виділити моделі вітчизняної музичної термінології виконавського мистецтва; 4) назвати основні групи

термінів аналізованої підсистеми, що об'єднані спільною ознакою; 5) здійснити класифікацію музичної виконавської термінології та окреслити особливості її функціонування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Музична термінологія – це, безперечно, динамічна знакова система, яка відкрита для новацій і яка реагує на культурні зміни в мистецтві [2, с. 15].

Доведено, що тематична класифікація термінології виконавського мистецтва виявляє взаємозв'язок явищ, що відображені термінами, і упорядковує термінологічні одиниці системи. Терміни виконавського мистецтва можна поділити на дві групи – словесні та графічні. До словесних належать: 1) темпові; 2) динамічні; 3) артикуляційні; 4) експресивні. До графічних – символи, букви, цифри.

Темпові терміни можуть бути однослівними і багатослівними. У їхній структурі іноді спостерігається непослідовність: однакові суфікси, що утворюють групу темпових термінів, породжують різні дії, наприклад: *larghetto* – 1) «досить широко»; 2) «темп більш жвавий, ніж *largo*»; *allegretto* – «темп менш швидкий, ніж *allegro*». [Тут і далі значення термінів подано за Словниками іншомовних слів – 3; 4; Словником української мови – 5; Словником музичних термінів – 6].

Аналіз динамічних термінів свідчить, що вони умовно поділяються на процесуальні (наприклад, *piu forte* – «голосніше», *piu piano* – «тихіше», *crescendo* – «поступово збільшуючи силу звука», *calando* – «зменшуючи силу звука», *morendo* – «завмираючи», *smorzando* – «приглушуючи») і хвилинні (*rinforzando* – «сильне *crescendo*», *sforzando* – «несподіване підсилення звука»). На семантичному рівні ці терміни полісемічні.

Словесні артикуляційні терміни мають еквівалент у формі графічного знака. Основних словесних артикуляційних термінів є три (*legato*, *non legato*, *staccato*), додаткових – два: *portamento* і *glissando*. Збільшення кількості термінів цієї групи відбувається за рахунок уточнюючих слів (*poco*, *mezzo*, *molto*, *sempre* тощо) або відповідних графічних позначок – ліг, крапок, рисок, акцентів та ін.

Експресивні або образно-емоційні терміни мають тільки словесну форму. Вони посідають середнє місце за кількістю одиниць. Музичні терміни цієї класифікаційної групи мають конотацію. Отже, в семантиці такого терміна закладене й основне, й конотативне значення, наприклад: *grazioso* (італ.): конотація «вишукано» включена в сему самого терміна «*граціозно*». Більшість цих термінів в українську запозичені з італійської мови.

Музичні терміни аналізованої групи мають семантичні нашарування. Так, наприклад, терміни, які об'єднуються за темповим значенням, можуть мати додаткові експресивні забарвлення: *vif* (франц.) – 1) «жваво, швидко»; 2) «палко, гаряче»; *allegro* (італ.) – 1) «швидко, скоро»; 2) «бадьоро, радісно».

Важливим для формування української музичної терміносистеми виконавського мистецтва був вплив західноєвропейських традицій, який зумовлений історичними чинниками. Основні тенденції розвитку цього шару лексики залежали від подій у сфері музичної культури. Становлення вітчизняного музично-термінологічного апарату в кінці XIX ст. знаходилося під впливом тенденцій в освітній галузі європейських країн, зокрема Німеччини, Італії та Франції. Тому музична терміносистема містить багато запозичень із цих мов.

На нашу думку, процес засвоєння українського музичного терміна проходить такі етапи:

- запозичення іншомовного терміна;
- адаптація запозиченого терміна в українській мові.

Зазначимо, що прийом транскрибування був найбільш прийнятним для адаптації україномовних термінологічних понять. Транскрибування, порівняно з перекладом лінгвіста, є більш точним способом передачі терміна українською і виключає суб'єктивний характер, чисельність одного терміна. Отже, транскрибований термін відтворював єдиний європейський варіант з уже закріпленим значенням, наприклад: *димуендо*, *крещендо*, *глісандо*, *арпеджіо*, *ларгето*, *ленто*, *портаменто*, *акцент*, *форте*, *піано*, *фермата*, *стаккато* та ін. Низка запозичених слів у музичній термінології не виходять за межі професійної лексики, тобто не інтегруються в загальнолітературну мову: *анданте*, *адажіо*, *алегро*, *лярго*, *модерато*, *кантабіле*, *фермата*, *орнаментика*, *педалізація* тощо.

З погляду формування української музичної термінології виокремлено дві моделі:

- 1) термін (запозичення) – термін (в українській мові);
- 2) загальноживане іншомовне слово – термін (в українській мові).

За походженням у музично-виконавській лексиці можна виділити такі групи: а) слова з італійської мови. Цих термінів дуже багато, оскільки Італія зробила найбільший внесок у розвиток музичного мистецтва на його ранніх, формуючих стадіях. Наприклад, *allegro*, *adagio*, *largo*,

партитура, ораторія та ін.; б) лексеми, утворені на базі інтернаціонального фонду, тобто на основі грецької та латинської мов: *акцент, динаміка, агогіка* тощо; в) слова, що прийшли із французької мови: *бемоль, бекар, нюанс* та ін.; г) німецькі запозичення: *валторна, клавіатура* й ін.

За нашими спостереженнями, італійські музичні терміни виконавського мистецтва становлять 80 % загальної кількості, французькі – 12 %, німецькі – 5 %, англійські – 2 %, латинські – 1 %. Невеличка група належить до інтернаціональних термінів, які поширені в італійській, німецькій, англійській, французькій мовах, пор.: *abbreviatura* (італ.), *abbreviation* (франц.), *abbreviation* (англ.), *абрєвіатура*; *distonare* (італ.), *detonner* (франц.), *detonate* (англ.), *детонувати* та ін.

Проведений аналіз свідчить, що терміни французького походження регулярні в артикуляційній і темповій класифікаційних групах, італійські – в динамічній і експресивній. Англійські музичні виконавські терміни не такі активні.

Як зазначено, на формування музичної термінології, крім італійської, французької, вплинула і латинська мова Латинь була мовою міжнародної науки, оскільки на ній відбувалося навчання в школах і університетах. Так, деякі музичні терміни латинського походження виступають у спеціальному значенні уже в мові-джерелі, наприклад: *accentus* – *акцент*, *tactus* – *такт*, *nota* – *нота*, *notātiō* – *нотація* та ін., а терміни *agōge* – *агогіка*, *figurato* – *фігурація*, *aplico* – *анлікатура*, *articulation* – *артикуляція*, *dynamis* – *динаміка*, *syncopē* – *синкопа*, *metrum* – *метр* тощо отримали спеціальне значення в українській, італійській, французькій, англійській мовах.

Терміни музичного виконавства вступають у системні відношення. Вони можуть бути полісемічні навіть у межах музичної терміносистеми [1, с. 143]. Наприклад, *allegro* (італ.), який належить до темпових визначень, указує одночасно на темп і емоційний стан: 1) «швидко, скоро»; 2) «бадьоро, радісно». Терміни *largo*, *placido* містять значення образного звучання і характеру руху: *largo* (італ.) – 1) «широко»; 2) «повільно», а *placido* (італ.) означає одночасно динаміку й емоційний характер: *placido* – 1) «тихо»; 2) «спокійно». Термін *tempo* (італ.) у спеціальному значенні також полісемічний, оскільки всі його семи належать до різних класифікаційних груп музичної термінології: 1) «ритм»; 2) «темп»; 3) «такт».

Цікавим із погляду семантики є термін *robustamente*, який означає одночасно динаміку звучання, характер звуковилучення та образний зміст: 1) «потужно»; 2) «сильно, міцно»; 3) «мужньо». У значенні динамічного терміна *piano* можна виявити внутрішній зв'язок смислів динамічних і темпових визначень, наприклад: термін *piano* італійською означає «тихо», «неголосно», «повільно», «обережно», німецькою – «повільно», «тихо»; французьке *lentement* виступає як «повільно» у значенні «тихо». Інша французька лексема *doux* є відповідником до італійської *piano* і містить семи «повільно», «спокійно».

За нашими спостереженнями, артикуляційні терміни здебільшого однозначні.

У музичній терміносистемі виконавського мистецтва репрезентовані синонімічні відношення. Так, поширені синонімічні термінологічні пари: *аккомпанемент* – *супровід*, *тон* – *звук*, *інтерпретація* – *виконання*, *акцент* – *наголос*, *розмір* – *метр*, *партитура* – *клавір*, *віртуоз* – *артист* – *виконавець*, *пюпітр* – *пульт*, *фортепіано* – *рояль*; *фрагмент* – *уривок*; *вібрант* – *тремоло*; *бравурний* – *віртуозний* та ін.

Незважаючи на зовнішню синонімічність, кожен із двох термінів має свою специфіку. Семантичні зв'язки між термінами музичної системи можуть слугувати критерієм її цілісності та функціональності.

Морфологічний аспект дає змогу виділити такі групи термінологічних лексем: а) іменники, які можуть бути непохідними (*звук, тон, скрипка, рояль, ансамбль*), похідними (*тональність, скрипач*) і складними (*звукоряд*); б) прикметники, які можуть бути або утворені від термінів-іменників і зберігати їхні термінологічні ознаки (*струна* – *струнний*, *мінор* – *мінорний*), або запозичені із загальнолітературної мови (*натуральний звукоряд*); в) порядкові числівники (*подвійна нота, друга струна*); г) прислівники і дієприслівники у функції прислівника (*adagio, crescendo, marcato*).

Крім термінів-слів, можна виділити окрему групу термінів-словосполучень. Такі терміни можуть містити дві або декілька лексем, що становлять термінологічну єдність: а) двочленні сполучення: *сонатна форма, експозиційний розділ*; б) трьохчленні: *рівномірно-темперований стрій, дерев'яні духові інструменти*.

Проведений аналіз музично-нотної літератури виявив значну кількість складних термінів. При цьому дво-, три-, чотирикомпонентні терміни темпового значення запозичені з італійської, рідше, французької мов. У творах італійських, французьких композиторів часто функціонують саме багатоконпонентні виконавські терміни: *mezzo forte*, *tempo primo*, *ma non troppo* та ін. Вони поширені в усіх класифікаційних групах виконавського мистецтва аналізованих мов: італ.: *tempo rubato*, *tempo primo*, *prima volta*, *sotto voce*, *tempo giusto*, *tutte corde*, *ultima volta*, *seconda volta*, *a punto d'arco*, *a tempo di marcia*, *a voce sola*, *forte fortissimo*, *mezzo voce*, *mezzo piano*, *mezzo forte*, *corde a vide*; франц.: *point de l'archet*, *coup d'archet*, *coup d'archet*, *coup de glotte*, *bouche fermee*, *bouche ouverte*; укр.: *динамічний акцент*, *філірування звуку*, *аплікатурний принцип*, *поліфонічна фактура* та ін.

Питання щодо частиномовного статусу музичних виконавських термінів ще недостатньо вивчено і не висвітлено в лінгвістичній літературі. У коло музичних термінологічних визначень входять нетрадиційні для термінології частини мови: прислівник, дієслово, дієприслівник. Крім того, термінологічні визначення темпу, динаміки, артикуляції, окремих штрихів виражені прислівниками в мові-джерелі: *ritardando* – *уповільнюючи*, *non troppo* – *не поспішаючи*, *forte* – *голосно*, *legato* – *зв'язно*; прикметниками: *lento* – *повільно*, *sonoro* – *звучно*, *sostenuto* – *стримано*, *leggiero* – *легко*; дієсловами: *arpeggiare* – *арпеджурувати*, *cantando* – *співуче*, *declamando* – *декламувати*, *fausser* – *фальшивити* та ін.

Група термінів нейтрального забарвлення найбільш численна за частиномовним статусом – до неї входять іменники, дієслова, прислівники тощо.

До особливості музичних термінів належить і те, що, наприклад, італійським музичним термінам в українській відповідає інша частина мови, тобто терміни трансформуються на якісному рівні. Таке перетворення може бути репрезентоване трьома моделями міжмовних відповідників:

1. **Іменник** (італ.) – **прислівник** (укр.). Наприклад: термін *allegro* – в італійській мові є іменником чоловічого роду. Українською він перекладається прислівниками *швидко*, *скоро*. Термін *larghetto* також іменник в італійській мові, а його кореляти в українській – *скоріше*, ніж *largo*, але *повільніше*, ніж *andante*, є прислівниками у порівняльному ступені. Італійська термінологічна лексема *adagio* – іменник чоловічого роду, тоді як його українські відповідники – прислівники *повільно*, *спокійно*; італійський іменник чоловічого роду *moderato* передається в українській мові прислівниками *помірно*, *стримано* та ін.

2. **Прислівник** (італ.) – **дієприслівник** (укр.). Так, італійському прислівнику *ritardando* в українській відповідає дієприслівник *уповільнюючи*; італійський термін *non troppo* – прислівник, а в українській мові йому відповідає дієприслівник *не поспішаючи* тощо.

3. **Прикметник** (італ.) – **прислівник** (укр.). Італійський термін-ад'єктив *lento* корелює з українськими прислівниками *повільно*, *неквапно*.

Отже, лексика музичного виконавства належить до сфери, у якій закладено безліч взаємодіючих елементів. Цей сегмент є одним зі складників функціонально-семантичного поля «музика», яке входить, у свою чергу, у склад української літературної мови.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Українська музична термінологія виконавського мистецтва складає сформовану підсистему літературної мови, яка репрезентує відповідну систему понять і для якої характерна добре розвинена лексико-семантична організація. Словесні терміни утворюють тематичні групи в межах музичного термінологічного поля. Музична термінологія представлена різними за структурою одиницями.

Оскільки становлення вітчизняної виконавської традиції відбувалося під безпосереднім впливом Заходу, значну частину музично-виконавської лексики становлять запозичення. Однак музична термінологія не є виключенням: такий же спосіб називання предметів і понять використовують майже всі галузеві термінології.

Отже, виконавська термінологія пройшла (разом із музичним мистецтвом) складний і довгий шлях. На синхронному зрізі можна стверджувати, що ця галузь професійної мови репрезентує не просто систему, яка має структурно-функціональні характеристики і виявляє потенцію до динамічних змін, зв'язаних із процесами, котрі відбуваються в музиці та галузевій термінології, що її обслуговує.

На сучасному етапі постали нові завдання, вирішення яких принципово важливе. Серед них – вивчення й укріплення зв'язку музично-виконавської терміносистеми з іншими галузевими системами термінів, що буде сприяти їхньому упорядкуванню й уніфікації (настільки, наскільки це можливе у сфері музичного виконавства); створення ієрархічної системи елементів виконавської термінології; виявлення домінуючих і підпорядкованих їм термінів.

Джерела та література

1. Булик-Верхола С. Омонімія і полісемія в українській музичній термінології / С. Булик-Верхола // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». № 490. Проблеми української термінології. – Львів, 2003. – С.142–145.
2. Панько Т. Українське термінознавство : підручник / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. – Львів. : Світ, 1994. – 216 с.
3. Словник іншомовних слів / [за ред. Л. Пустовіт]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
4. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Рад. шк., 1985. – 966 с.
5. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – XI.
6. Юцевич Ю. Словник музичних термінів / Ю. Юцевич. К. : Музична Україна, 1971. – 142 с.

Степанова Ольга. Структурно-семантичний аналіз музикальної термінології виконавського мистецтва. В статті досліджується процес формування і розвитку музикальної термінології виконавського мистецтва, характеризується специфіка музикальної терміносистеми, освітаються нові поняття музикального мистецтва ХХ–ХХІ ст. (нові виконавські терміни). Аналізується тематична класифікація, називаються мовні-джерела поповнення музикальної терміносистеми, освітаються етапи формування і шляхи адаптації цих термінів в українській мові, виділені моделі національної музикальної термінології, розглянуті системні відносини цих термінів на рівні полісемії і синонімії, визначаються структура і статус їх відносин до частини мови, випадки їх зміни у окремих термінах – міжмовних корелятивів, наведені основні завдання упорядкування і уніфікації термінів виконавського мистецтва на сучасному етапі.

Ключові слова: термін, терміносистема, словесні музикальні терміни (темпові, динамічні, артикуляційні, експресивні), графічні музикальні терміни.

Stepanova Olga. Structural-Semantic Analysis of the Musical Terminology of the Performance. This article investigates the of formation and development of musical terminology of performance. It characterizes the specific character of musical terminosistemy, and highlights the new concepts of musical skill XX–XXI st. (new performer terms). Subject classifications are analysed along with the languages used to complete the musical terminology. It highlights the stages of formation and the manner of adaptation of these terms in the Ukrainian language. Models of domestic musical terminology are isolated, and the system relations of these terms at the level of polysemy and synonymy are examined, determining the structure and status of their relationship to speech and the cases of its change in various terms – interlanguage correlate. The basis tasks of ordering and unification of the terms of current executive skill are traced.

Key words: term, terminosistema, verbal musical terms (tempo, dynamic, articulatory, expressive), graphic musical terms.

Стаття надійшла до редколегії
15.05.2013 р.

УДК 17(09)18(075.8)

Ірина Фаріон

Нові підходи в дослідженні історії статусу української мови (XIV–XVII ст.)

Історія статусу української мови в XIV–XVII ст. – малодосліджена й аналізована проблема. Це зумовлено не лише колоніальним статусом України в зазначений період, але й вивченням історії мови зазвичай у контексті її внутрішньої структури, себто крізь призму фонетичних і лексико-граматичних категорій. Натомість ми пропонуємо розглянути історію статусу української (руської) мови в соціолінгвістичному контексті, а саме проаналізувати статус мови крізь призму зв'язку мови й суспільства, мови й свідомості, мови й особистості. Особливу увагу зосереджуємо на кореляції статусу мови та мовної свідомості і мовної осо-